

ג. קרסל בן שבעים

יוחנן ארנון

תרומתו לביבליוגרפיה העברית

אליקים-גצל קרסל נולד בט"ו סיון תרע"א (12.6.1911) בעיירה זאבלוטוב בגאליציה המזרחית – גאליציה זו שנהגו פעם ללעוג לה ולצאצאיה וזמן רב לא שמו לב שממנה יצאו מגדולי הספרות העברית, כמו: המשורר אורי צבי גרינברג, המספרים שמואל יוסף עגנון ואשר ברש; וכן מחשובי החוקרים, כמו: מאיר הלוי לטריס, שלמה ביבר, דב ואכשטיין, אביגדור אפטוביצר, מאיר בלבן, נתן מיכאל גלבר, שלום סאלו בארון, אריה טרטקובר, ועוד רבים וטובים.

במלחמת העולם הראשונה התייתם מאביו, ואמו נאלצה לעזוב עם ילדיה את העיירה הסמוכה לחזית ולעבור לאחד מכפרי בוהמיה. עם שוב המשפחה לזאבלוטוב נעשה ביתה מרכז לעברית ולתנועות-נוער חלוציות. עוד בנעוריו התחיל קרסל לשאת בעול הפרנסה, סייע בחנות המשפחה ובעתות הפנאי ניהל את הספרייה הציונית, קירב נוער ומבוגרים לספרות העברית ועשה בשקידה רבה להפצת הספר העברי.

שוב בחדש סיוון, תר"ץ (1930) – צירוף מקרים זה של החודש מזכיר לנו תאריכים בחייו של ש"י עגנון – עלה הבחור בן הי"ט לארץ ישראל. תחילה עבד בפרדסי כפר גנים ליד פתח-תקנה ונודע במהרה כפועל חרוץ. כעבור שנתיים נעשה מנהל עבודה ומדריך לחלוצים עולים והקים מאות תלמידים בעבודת הפרדס. שמונה שנים עבד בחקלאות עד שמצבה הקשה של הפרדסנות אילץ אותו בשנת 1938 לעזוב עבודה זו.

עוד כשנה לפני עלייתו נדפסו בעתון "גלים" בוילנה ביכורי עבודתו הפובליציסטית. בארץ פירסם רשימות קצרות ב"דבר" ובכ"ט סיוון תרצ"ו – שוב בחודש סיוון! – ראה אור המאמר הגדול "יום טוב ליפמאן צונץ" בחתימת גצל קרסל, פתח-תקנה. ברל כצנלסון ודב שטוק, הוא דב סדן, שמו לב למחבר הצעיר, עודדוהו וליוו התקדמותו בענין ובחיבה. בסיועו של ברל עבר קרסל בשנת 1938 לירושלים כדי לעסוק בעבודות ספרותיות. בשנת 1943 עבר לתל-אביב ועבד בארכיון העבודה ולאחר מכן במערכת "דבר" ובהוצאת "עם עובד". את מדור הביבליוגרפיה של "דבר" ערך עד לגיוסו לצבא בשנת 1948. בשירותו הצבאי ערך את פרסומי המדור להשכלה שבמחלקת התרבות של הצבא. בשנת 1951, לאחר שאשר ברש יום והקים את המכון הביבליוגרפי "גנזים" (שלאחר מותו קראו אותו על שמו), נתמנה קרסל למנהלו הראשון ושימש בכהונה זו עד שנת 1960. על פרסומיו זכה בפרס אוסישקין (1963), פרס ביאליק (1969), פרס בן-צבי (1970), פרס ראש הממשלה (1973) ועוד.

אווירה המחכים של ירושלים והקירבה לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי – שאת אוצרותיו פתח לפני קרסל עמיתו הידוע אברהם יערי – גרמו שכבר בשנת 1939 הופיע ספרו "מדעי החברה בעברית; ביבליוגרפיה", במרכז לתרבות של ההסתדרות (171 עמ'). בספרו זה

עוסק קרסל בספרים, קונטרסים ומאמרים בעברית, הדנים בענייני-חברה כלליים. לא נכללו בו ענייני יהודים, יהדות וארץ-ישראל. הביבליוגרפיה מקיפה את השנים תרנ"ז-תרצ"ו (1897–1937), אך כונסו בה גם פרסומים לפני ואחרי תאריכים אלה. קרסל עומד במבואו על הצמצומים אותם נאלץ היה להנהיג: "להגביל ולצמצם את ההיקף עד קצה גבול האפשרות, ברם גם תחום מצומצם זה לקיצוץ היה צריך, שכן הם המאמרים בבחינת מים שאין להם סוף..." נאלץ היה אפוא – לא בפעם הראשונה ובוודאי לא בפעם האחרונה במשך עבודתו הביבליוגרפית – לדון חלק לא קטן לגניזה. הוא ליקט את המאמרים משבועונים, ירחונים, קבצים ומאספים המופיעים ברחבי העולם היהודי. מן העתונות היומית הוא בדק שניים: "דבר" ו"הארץ" (החל משנת תרפ"ה). בצער רב הוא מציין שחסרו לו "כמה וכמה עקדי עתונים וכתבי-עת ולפרקים גם חוברות וגיליונות בודדים. יש לזכור שבשנות השלושים טרם עמדו לרשות החוקר והמעיין מכוונות צילום ומיקרופילמים שיכלו למלא את החסר. לא מעט התחבט בענין הכתיב, עד שהחליט לנקוט כתיב חסר ומינוח מודרני כגון: **סוציאליזם** במקום **סוציאליזמוס**, **דניה** במקום **דנימרק** וכו'. על כן היה צורך לשנות את הנוטה מדרך זו וקרסל מסכים ששינויים אלו "פוגמים במקצת בחותם הטובע מטעם המחבר".

הספר מחולק למדורים: "אנציקלופדיות, מבואות, ספרים כוללים"; "אנתרופולוגיה, תולדות התרבות"; "תרבות ימינו ובעיותיה, לחקר ההיסטוריה"; "היסטוריה כללית"; "עמים וארצות"; "סוציולוגיה"; "תורת המדינה והשלטון" וכו'. ייתכן שהיום היו מחלקים זאת קצת אחרת, אך בספרו הכל ברור ומאיר עיניים. במדור "עמים וארצות", לדוגמה, הגדול שבמדורים, ניתן לעמוד על מידת ההתעניינות אצלנו בארצות השונות לפי מספר הפרסומים המוקדשים לכל ארץ וארץ. בצד אנגליה, ארה"ב וגרמניה בולטות כאן הודו וכן, מטעמים מובנים, רוסיה. מן הספרים הלועזיים רובם ככולם הם בגרמנית. בספר 2319 ערכים ומי יודע כמה היו תחת ידו של קרסל והיה אנוס להשמיטם מחמת קוצר היריעה. לספר מפתח שמות ובו שמות המחברים, המתרגמים, המבקרים ועוד. מדוע לא רשם קרסל במדור "אישים" **סופרים**? שמא כבר אז חשב על ספר נפרד, שנולד לימים בדמות "לכסיקון הספרות העברית" שלו? קרסל מודה לברל שזם את הביבליוגרפיה ואף שירטט את תוכניה בקווים עיקריים ועקב אחרי התקדמות העבודה, ומזכיר את אברהם יערי, "על שהקל עלי בהרבה את החדירה לגנוי בית הספרים ואוצרותיו היקרים".

ספר זה זכה להתעניינות רבה בקרב הקוראים ולא ייפלא שבשנת 1948 זכה להמשך והרחבה בדמות הספר "מדעי החברה; מדרוך ביבליוגרפיה", אשר הופיע גם הוא במרכז לתרבות. בראש הספר מוצאים אנו הפעם מסת-מבוא בשם "דרך חקר" מאת דב סדן, המנתח את תכונותיו של קרסל הביבליוגרף: "מומחה הבוחן-לשמה ופדגוג המלמד-להועיל... כשם שיש בו מיתרוננו של חוקר-עדיד – היכולת לרדת למקורות ולמצותם, מבלי שיהא בו ממגרעתו – צמצום החקר והדו על ארבע אמות, כך יש בו מיתרוננו של עושה-אזניים-לתורה – היכולת להגיש פריה בשווה לכל נפש, מבלי שיהא בו ממגרעתו – הפופולאריזאציה על דרך ההרקה הקומפילאטיבית מכלי אל כלי. ולא עוד אלא ניתן לומר, כי החקירה המקורית והפצתה העממית עולים בו בקנה אחד". כן מציין הוא את פירות מפעלו של קרסל בכל שטחי חקר הציונות, הביבליוגרפיה והעתונות העברית. אין ספק ששסה זו היה בה כדי לעודד את הביבליוגרף הצעיר ולתרום לא מעט לסלילת דרכו.

הספר בנוי במתכונת קודמו – מן העתונים היומיים בדק קרסל הפעם גם את "על המשמר" (בזמנו "משמר") – אלא ששוב נאלץ – מחמת קוצר היריעה – להוציא מדורים שלמים כגון: חינוך, פסיכולוגיה, תורת המדינה, וכן נשמטו הרצנויות. לעומת זאת ניתוספו כאן מדורים שהזמן גרמם (איגוד מקצועי, תוכנית בוורג, אימפריאליזם). "מאורעות העולם בעשר השנים האחרונות טבועים בחותם אימי המלחמה וספיחיה והרבה מקום הוקדש להם בספר. אולם שמירת התחום בין העולם היהודי והכללי הצריכתני להוציא את כל ספרות החיילים העברים (מחוץ לכמה יוצאים מן הכלל) הראויה לכשעצמה לביבליוגרפיה מיוחדת". לא הצלחתי להבין מדוע לא נכללו בשני ספרים אלה כל ענייני היהודים וארץ ישראל, ושיערתי שהיתה כוונה להקדיש לכך ספרים מיוחדים. פניתי אל מחברנו בשאלה והוא הודיעני שהיה אז ענין להראות את הקיים במדעי החברה הכלליים. קיבלתי את תשובתו; אך השאלה ממשיכה להטרידני. שמא היתה שאלתי צריכה להיות מופנית אל בית ההוצאה או אל ברל כצלנסון, לו מוקדש הספר – כי הלך ביתנים לעולמו (בשנת 1944).

הפעם יש בספר 3455 ערכים, מפתח אישים וכן רשימת עתונים וכתבי עת בהם פורסמו המאמרים, כפי שקרסל מסביר במבוא, אין הרשימה כוללת "את אלה שנבדקו ולא נמצא בהם כלום לצרכינו". דומני שרק ביבליוגרף יכול להבין ללבו של ביבליוגרף אחר, העובר על פני כרכים רבים כדי להעלות מתוכם חומר, ומבזבז לעתים זמן רב בלי לדלות דבר-מה הראוי להיכלל בעבודתו.

מטבעו של ביבליוגראף אמיתי לצרף ידיעה לידיעה, פרסום לפרסום וזאת בכל שטח בו הוא עוסק. ועל כן לא ייפלא שגם בחיבורים אחרים של קרסל, שאינם דווקא ממקצוע הביבליוגרפיה, לא נמנע מחברנו מלספק לנו לא רק מבוואות מאלפים, שהם לעתים מונוגרפיות בפני עצמן, אלא על הרוב גם ביבליוגרפיות. כך עשה בספרו "דוד גורדון: מבחר מאמרים", שיצא במחלקה לענייני הנוער של הנהלת ההסתדרות הציונית והוצאת מצפה בשנת תש"ב. בעמודים 25–27 מוצאים אנו "קצת ביבליוגרפיה", בה מציין קרסל את רשימת מאמרי גורדון שנרשמו ע"י משה שוואב בספרו הצרפתי ומוסיף עליה רשימה של מכתבי גורדון שפורסמו במקומות שונים וכן מקצת מן הספרות על גורדון. וכך עשה גם בספרו "רבי יהודה אלקלעי – רבי צבי הירש קלישר; מבחר כתביהם", שיצא גם הוא באותה ההוצאה בשנת 1943. בעמודים 38–42 מוצאים אנו ביבליוגרפיה: (א) כתבי אלקלעי, (ב) מהספרות על אלקלעי, וכן בחלקו השני של הספר, בעמודים 124–125: (א) כתביו הציוניים של קלישר, (ב) מהספרות על קלישר. גם חיבורו "מהופעת רומא וירושלים עד מותו של הרצל" שהופיע בשנת 1944 (מהדורה שניה – 1960). הוצאה זו, וזרועה הערות ביבליוגרפיות ממש בכל עמוד. גם בספרו "שלום עליכם; חייו ויצירתו", שהופיע בהוצאת דביר בשנת 1959, רשם קרסל בעמודים 101–103 מקורות.

אף בספרים של אחרים מוצאים אנו ביבליוגרפיות מאת קרסל. כך, למשל, בספרו של יצחק גרינבוים, "התנועה הציונית בהתפתחותה". על שני חלקיו, הוסיף מחברנו ביבליוגרפיה של 270 ערכים.

ספרו הנודע ואולי גם החשוב ביותר של קרסל בתחום הביבליוגרפיה הוא "ארץ-ישראל ותולדותיה: מדריך ביבליוגרפי", שראה אור בהוצאת עם עובד בשנת 1943. ב-204 העמודים של ספר-עוזר חשוב זה – הוא עומד להופיע השנה במהדורת צילום – מקופלת תמצית המידע על ארץ-ישראל בשפה העברית עד שנת 1940. ספר זה הוא למעשה תקציר של חיבור גדול עליו שקד קרסל ימים רבים, בו השתדל "לאסוף לרשימה אחת את כל הספרים והקונטרסים העבריים, וכן כל אותם המאמרים למאות ולאלפים הדנים בכל הנוגע לידיעת ארץ-ישראל וחקירתה והמצויים בכל העתונים והמאספים העברים מראשית הופעתם עד היום הזה". ושוב ברל כצנלסון הוא שעודד אותו לכך, שאיפשר לו לעסוק בעבודת כינוס זו. המדריך דן בכלאף וארבע מאות ספרים ומאמרים והוא מקיף את ידיעות ארץ-ישראל ותולדותיה עד ראשית ההתיישבות החדשה – ייסוד פתח-תקנה ועליית הבליזיים. הספרות הרשומה כאן היא בעברית בלבד, פרט לפרק הביבליוגרפיות, בו הובאו גם ביבליוגרפיות לועזיות.

החומר שבספר מסודר בחמש מחלקות ראשיות: (1) מבוא לידיעת ארץ-ישראל; (2) המקורות לידיעת ארץ-ישראל; (3) גיאוגרפיה של ארץ-ישראל; (4) תולדות ישראל בארץ-ישראל; (5) אֶתְנוֹגְרַפִּיָּה ופולקלור. כנספח לספר ניתן "ילקוט דברים – ידיעת ארץ-ישראל, מהותה, בעיותיה, יחסינו אליה ודרכי החוקרים". לפנינו לא ביבליוגרפיה במובנה היסודי של המלה (ביבליוגרפיה – רשימה של ספרים), אלא הרצאה או מספר הרצאות בנושא "תולדות ארץ-ישראל" המבוססות על ספרים ומאמרים. ניתן אולי להגדיר את הספר כשילוב או כמיוזג בין הרצאה היסטורית לבין ביבליוגרפיה באותו הנושא. הנוצר של מיוזג זה אינו מדריך יבש, אלא ספר קריאה מרתק ביותר על תולדות ארץ-ישראל. סידור הספר בדפוס – כמחצית העמוד קטסט וכמחציתו הערות, בהן ניתנים הפרטים הביבליוגרפיים על כל ספר או מאמר מוזכר בתוך הטקסט – מאפשרים לקורא לרוץ להנאתו בספר ולהפסיק לעיין בפרטים במקום בו הוא חפץ. למעשה קיים עד היום ויכוח בין כותבי מאמרים וספרים על שלושה מקומות בהם ניתן להדפיס הערות לגופו של הכתוב: (א) בין סוגרים בתוך רצף הטקסט – דבר שלדעתי פוגע בקריאה השוטפת; (ב) בשולי הטקסט – סידור המשאיר בידי הקורא את הברירה להמשיך ולקרוא או לעצור ולבדוק פרט זה או אחר; (ג) בסוף, כלומר בעמודים החותמים את הספר או את המאמר – סידור המאלץ את הקורא להפסיק את קריאתו כל אימת שבדעתו לבדוק פרט זה או אחר ולדפדף הלוח וחזור בין טקסט להערות. קרסל בחר לדעתי באפשרות המוצלחת ביותר. ב"ילקוט דברים" – מבחר מאמרים בשלושת המדורים: "ידיעת ארץ-ישראל" (המהות והבעיות) – מאמריהם של ישראל זאב הורוביץ, שמואל קליין ובן-ציון דינור (דינבורג); "על יחסינו לידיעת ארץ-ישראל" – מאמרים מאת אחד-העם, אברהם משה לונץ ונחום סוקולוב; "מדרכם של חוקרי ארץ-ישראל" – קטעי דברים מאת שלמה לויזון, יהוסף שוורץ ואברהם משה לונץ.

למרות שחלה התפתחות עצומה בחקר ארץ-ישראל מאז הופעת מדריכו של קרסל ופורסמו ספרים רבים, מאמרים למאות ואף כתיבת מיוחדים ואנציקלופדיות בתחום ידיעת ארץ-ישראל וחקירתה, הרי נשארה ביבליוגרפיה זו ספר-חובה לכל מי שעוסק בארץ-ישראל הן כמטייל אוהב

והן כחוקר מעמיק. קרסל בחר את 1400 הפרסומים המובאים בספרו מתוך חיבור בכתובים, המקיף קרוב ל-10,000 ערכים! ניתן לומר ללא מליצה שתקציר זה הוא בבחינת מועט המחזיק את המרובה, אך אי-אפשר להימנע מלחשוב בצער על דבר הספר הכולל שלא זכה לראות אור עד עצם היום הזה.

בשנת 1945 פירסם קרסל את "ספרות ההסתדרות", חוברת בת 63 עמודים, שיצאה מטעם הוועד הפועל של ההסתדרות. כאן ניתנת סקירה ביבליוגרפית על כל ספרות ההסתדרות – ספרים, קבצים וכו' – שפורסמה החל משנת 1904 ועד 1945. המשך והתפתחות בשטח זה באו בספרו "ההסתדרות עם יובלה החמישים; מדריך ביבליוגרפי", שפורסם בשנת 1970, ביבליוגרפיה מוערת בת 114 עמ'.

בשנת 1946 הופיע ספרו "המוסדות המשקיים של ההסתדרות: ביבליוגרפיה", בהוצאת עם עובד. חיבור זה מקיף – על כד, 241 עמודים, 2,432 ערכים – ספרים, קונטרסים, מאמרים אם בדפוס ואם בסטנסיל, חומר על המוסדות המשקיים של ההסתדרות בעברית, שהופיע בארץ מטעם תנועת העבודה במשך השנים 1918–1943. כל המוסדות מסודרים בארבע מחלקות ראשיות: (1) המשק ההסתדרותי ומוסדותיו הכלכליים; (2) המוסדות הכלכליים המרכזיים; (3) הקואופרציה האשראית, היצרנית והשירותית; (4) החברות המשותפות עם המוסדות הלאומיים. כל מחלקה מתפצלת למדוריי-משנה. הספר נפתח ברשימת העתונים והמאספים, מתוכם נלקח החומר הביבליוגרפי. חותם אותו מפתח השמות והענינים.

בשנת 1953 ראה אור "מדע המקרא; מדריך ביבליוגרפי" במרכז לתרבות של ההסתדרות ליד הוצאת מ. ניומן. מגמותיו של קרסל בספרו זה, בן 189 העמודים, היו שתיים: "לרשום את מיטב הספרות העברית בשני הדורות האחרונים בעניני חקר המקרא וכן להדריך את הקורא והמעין העברי בספרות הלועזית החשובה והחדשה ביותר". בעברית רשם הן מאמרים והן ספרים – בלועזית הסתפק בספרים בלבד. כי הרי לא ניתן לרשום במסגרת ספר כזה את כל המאמרים בכל הלשונויות – ולו גם החשובים ביותר בלבד – כי זהו מפעל לא לאדם אחד אלא לצוות בין-לאומי של ביבליוגרפים ומדענים שצריכים היו להוציא ביבליוגרפיה בת כמה כרכים. אפילו כך נאלץ היה קרסל לצמצם את המסגרת כדי למנוע היווצרות של ספר כרסתני, ועל כן ויתר על נושאים כגון: התנ"ך בספרות ובאמנות, ארכיאולוגיה וידיעת הארץ. בשני המקצועות האחרונים קיווה מחברנו לטפל במהדורה שניה של "ארץ-ישראל ותולדותיה", אלא שלא זכה להגשים כוונתו זו. הביבליוגרפיה היא מוערת – ליד רוב הפרסומים נתן קרסל הסברים או הערות לגבי מחברם, תוכנם והיקפם. בספר המדורים הבאים: (1) מבוא למדע המקרא; (2) נוסח ספרי המקרא; (3) קונקורדאנציות ואנתולוגיות; (4) תרגומי מקרא; (5) מקבילי מקרא (ארכיולוגיה ואפיגרפיקה); (6) פרשנות המקרא; (7) לשון המקרא; (8) תולדות ישראל ועמי המזרח הקדומים; (9) נוף הארץ וטבעה; (10) אטלסים ומפות למקרא; (11) אנתולוגיה ופולקלור; (12) שונות; (13) הספרים הגנוזים והחיצוניים; (14) השלמות; (15) מפתחות (מפתחות אישים, ספרי המקרא, כתבי-עת, קבצים וספרי יובל וזכרון שנבדקו לצורך חיבור הביבליוגרפיה. בספר זה 975 ערכים. גם לגבי מדריך זה חל מה שאמרנו למעלה לגבי ספר אחר: למרות ההתפתחות שחלה בשטח בשנים האחרונות, נשארה ביבליוגרפיה זו ספר-עזר ממדרגה ראשונה.

גולת הכותרת למפעלו הביבליוגרפי של קרסל הוא בלי ספק "לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים" על שני כרכיו, שהופיע בשנים 1965–1967 בספריית פועלים. ספר מונומנטאלי זה הוא פרי עיון במשך שלושים שנה בקירוב בכל העתונות העברית, בכתבי-עת, בקונטרסים ובספרים שראו אור במשך התקופות הנדונות. קרסל תחם כמה תחומים ללכסיקון שלו. ראשית, לא נכללו בו הספרות התורנית ולא החסידית, וזאת מן הטעם הפרוזאי, כפי שהוא עצמו מעיד במבואו מתוך ענווה: "אין אני מצוי אצלם". שנית, נכללו אישים שכתבו עברית בלבד; ואם כתבו בכמה שפות, נרשמו רק חיבוריהם העבריים, אפילו החלק הלועזי הוא המכריע בכתיבתם. התחום ההיסטורי משתרע כאן מראשית המאה השמונה-עשרה ועד ימינו אנו. להשלמת התמונה הוכנסו גם אחדים שנולדו בסוף המאה השבע-עשרה, שהשפיעו על ספרותנו במישרין או דרך תלמידיהם.

תרומה כפולה בלכסיקון זה לביבליוגרפיה העברית: בתוך כל ערך המוקדש לסופר, נרשמו כל חיבוריו; ובסיום כל ערך נרשם חומר ביבליוגרפי עליו. בתוך הערך השתדל קרסל לרשום כל ספר של המחבר שהופיע בדפוס. הוא מודע לעובדה שספרים רבים לא השיג, אף שהיו בידו בזמן מן הזמנים. מטעם זה נשען על אוצרות בית הספרים הלאומי והשלים מן הידוע לו אישית. לכן ביקש מכל המעיין בספרו ובעיקר מסופרים ומצאצאי משפחות סופרים, לשלוח אליו השלמות, מילואים ותיקונים. באותיות קטנות, בתום הערך, רשם קרסל ספרים, קונטרסים, ביבליוגרפיות,

ביוֹ-ביבליוגרפיות, מונוגרפיות ומאמרים בספרי מסות על הסופר הנדון. מאמרים בודדים לא נרשמו אלא אם כן הכילו יסודות מסכמים. בלכסיקון על שני כרכיו 1786 טורים ובהם כשלושת אלפים ומאה ערכים. כדי לעמוד על עבודת ההכנה לחיבור עצום זה לא די לקרוא את המבואות לשני הכרכים, אלא כדאי וראוי לקרוא את שני מאמריו של קרסל "דרכי אל הלכסיקון ודרכו של הלכסיקון" ("מאזנים", כרך כב) ו"נושאי-שובל מלכת העברית; עם הופעת כרך-הסיום של לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים" ("מאזנים", כה). מפעל-יחיד זה, שהוא גם יחיד במינו, זיכה את קרסל בפרס ביאליק. כפי שכתבתי לאחרונה במקום אחר, היה יכול הלכסיקון למלא את מקומם של כל שאר ספרי העזר בתחום זה, אלא, כפי שקרסל עצמו מעיד: "...נותר לי חומר לעוד מאות סופרים, שמחמת מצוקת ההוצאה נאלצתי להשאיר מחוץ לתחומי הלכסיקון (הוצאתי ערכים מהעימוד). מהדורה שניה היתה צריכה, לפי אומדן החומר שבידי, להכיל כארבעה כרכים". אך גם במתכונתו הנוכחית מביא הלכסיקון תועלת שקשה לתאר אותה במלים. יש להניח שבכל יום משתמשים בו אלפי ואולי רבבות מעיינים ומאות כותבי מאמרים וספרים. כמה מהם מביאים גאולה לעולם על-ידי הזכרת שמו של מחברו שהשקיע שנים כה רבות של חיפושים ושקידה?

בשנת 1973 הופיעה הביבליוגרפיה "כתבי שניאור זלמן זור; תרס"ג-תשל"ג/1903-1973" שנערכה בידי שמואל לחובר. לחובר לא זכה להשלים את חיבורו. על כן קיבל קרסל על עצמו, להתקין את העבודה לדפוס. הוא חזר ובדק את רוב הערכים, הוסיף עליהם רבים והתקין מפתח. כך גאל את פרי עמלו של עמית למקצוע הביבליוגרפיה. בין עשרות הספרים שערך קרסל, נמנה גם ספרו של בנימין י. ארדיטי: "הספרות האנטישמית בבולגריה: ביבליוגרפיה" (1972).

ספרו האחרון של קרסל בשטח זה - לפי שעה, כמובן - הוא "סתרי ספר וסופר", שיצא בשנת 1975 על-ידי המוזיאון לאמנות הדפוס. זהו קובץ מגוון של חיבורי קרסל הקשורים בספר העברי ובעתונות העברית. לרוב המאמרים הכלולים בספר יש נגיעה ישירה לענייני הביבליוגרפיה, כגון "עתונותנו הביבליוגרפית", "חמישים שנות קרית ספר". אך עיקר תרומתו לשטחנו כאן הם המאמרים הביבליוגרפיים על אבות הביבליוגרפיה היהודית משה שטיינשניידר, יצחק אייזיק בן יעקב ועל חוקרים וביבליוגרפים כמו שמחה אסף, הרב ראובן מרגליות, אלכסנדר מארכס, אהרן פריימן, חיים דב פרידברג, ברוך שוחטמן, אברהם יערי ואליעזר רפאל מלאכי. יש להזכיר עוד את המפתחות ל"האחדות" (1961), ל"קונטרס" (1966) ול"הפועל הצעיר" (1968) שהתקין קרסל יחד עם רעייתו איזה לבית פרליס. גם הם מהווים כלי-עזר חשובים ביותר לעבודתו של הביבליוגרף - אלא שמקומם בסקירה על תרומת קרסל לעתונות העברית. השנה פירסם קרסל מהדורת צילום של "ספר זכרון לסופרי ישראל החיים אתנו כיום", שלו הוסיף את השם "לכסיקון של סופרי ישראל במאה הקודמת". הוא הקדים לו מבוא וכן מילואים והשלמות ונתן בכך לקהל מחדש ספר שזה זמן רב נעשה ליקר מציאות. מן הספרים שעם מחברנו בכתובים - והם אחדים - נמסר לדפוס השנה החלק הראשון של "הביבליוגרפיה של כתבי דב סדן" (בינתים הופיע - המערכת). זהו רישום מפורט של כל כתבי סדן במשך ששים שנה (1921-1980) קרוב לשלוש מאות ערכים, וכן מאמריו מראשית הימים ועד סוף שנת 1936 - ביחד כאלף ומאתיים ערכים. בכך נסגר אחד מן המעגלים בחייו ובמפעלו של קרסל - הוא מוסר לדפוס ביבליוגרפיה של האיש שהיה בין הראשונים שגילו ענין בקרסל הצעיר, וליוו את התקדמותו בחיבה ובעידוד.

הביבליוגרף הוא נמלת-העבודה ביער הספרות. ישנם סופרים הכותבים מתוך דחף או מתוך כפייה ויש סופרים הכותבים "על פי הזמנה". הביבליוגרפיה היא בדמו של הביבליוגרף, בנפשו. כל חייו אוגר הוא חומר ועל הקרקע שהוא מכין, צומחים אחרים, גבוהים ממנו, נראים מרחוק וזוכים בפרסים. ומי זוכר את נמלת-העבודה המלקטת לה בשקט ובשקידה את אלפי הגרגירים? רבים יודעים שכלי עבודת ההכנה של הביבליוגרף לא תיתכן כתיבת ספריהם, לא תיתכן עבודת מחקר. אך מי מהם מודה בכך בגלוי או פורע חובו לביבליוגרף, ויהיה זה אפילו במשפט קטן בשולי המבוא לחיבור? ולאיזה יחס זוכה הביבליוגרף מצד המו"ל? חזיון נפץ הוא לראות מחבר ביבליוגרפיה שהשקיע שנים של התמדה ושקידה על ספר, עומד אצל מו"לים כעני בפתח, נאלץ להסכים לקיצוצים הפוגעים בשלמות עבודתו, לשכר בלתי הולם וליחס משפיל עקב הסברה שספר ביבליוגרפי ממילא אינו מכניס רווחים, אולי אף לא יכסה את ההוצאות. כלומר, עליו להתנצל על שהוא עוסק ב"ענף שאינו מכניס" כפי שאומרים במשק. זהו עמלו וזה שכרו.

לעומתו מוקמים מכונים אקדמיים, על תקציביהם, המוני סטודנטים המתחלפים לעתים קרובות, "פרוייקטים" מפוצצים – ותוצרתם הדלה עד מאוד. והיחידים המקבלים על עצמם את הביבליוגרפיה מתוך אהבה או מתוך "שגעון" לספר, בלי שכר מובטח, בלי בטחון של פרסום החיבור, ועם מעט מאוד הערכה והוקרה בצד – הם הולכים ונעלמים. ומי יקבל על עצמו את האחריות, ליעץ לאדם צעיר שילך בדרך זו?

חסיבות גדולות במפעלו הביבליוגרפי של ג. קרסל קשורות בתנועת העבודה. גם מי שאינו רואה עצמו שייך למחנה זה, יכול לעמוד על תרומתו המקצועית של קרסל לשטח הביבליוגרפיה העברית – תרומה שהניחה יסודות בתחומים רבים ושונים ושתהא מורגשת עוד שנים רבות אחרינו.

מלכה קניאל

חוקר תולדות העתונות העברית

לציין בצער ובתמיהה שכל כותבי תולדותיו של הרצל לא נזקקו לנושא זה". בספר מובאים קטעי עתונות המשקפים הלכידוח בקרב הציבור היהודי, כלפי תכנית "מדינת היהודים" והציונות המדינית של הרצל. הקטעים משולבים בהסבר הסיבות והרקע לתגובות השליליות ספורות הלעג ורגשי אי-האמון שליוו ראשית צעדיו של הרצל בתנועה הציונית. קרסל משכיל להציג בצורה דראמטית את המהפך ההדרגתי ביחס אל הציונות המדינית של הרצל. הלגלוג והספק נות פינו מקומם להערצה ולהפגנת אמון במנהיג הדגול. נחום סוקולוב, שקרא למתינות שקולה וישוב הדעת מפני הזיותיו של הרצל, עשה את "הצפירה" למכשיר תעמולה של הציונות המדינית. "המגיד", שהזהיר את "העוסקים בישוב א"י מלתת יד לציונים", נהיה ל"שופר הציונות המדינית" והיה לעתונם הרשמי של ציוני גליציה.

קרסל חוקר את תולדותיהם של עתונים יהודיים וארצישראלים במשולב עם הביוגרפיה של עורכיהם. המדובר בדוד גורדון, עורך "המגיד", נחום סוקולוב, עורך "הצפירה", "האסיף", "העולם", בשמעון לזר, עורך "המצפה", ביש-ראל דב פרומקין עורך "החבצלת", ביואל משה סלומון עורך "יהודה וירושלים" ובאברהם משה לונץ, עורך "ירושלים" ולוח "ארץ-ישראל".

ג. קרסל, חוקרה של העתונות העברית, מעלה ספור תולדותיה על רקע תהליכים לאומיים, חברתיים, תרבותיים והיסטוריים בעם ישראל, בתנועה הציונית ובישוב היהודי בא"י. במאמר שכתב לאחרונה, לזכרו של א.ר. מלאכי ("מאזנים", תמוז תש"ס) מציין קרסל: "מן המפורסמות הוא שכל עתון וכל גליון שבו הם היסטוריה שוטפת, לא אובייקטיבית כמובן, אך דווקא משום כך עדות היא העתונות לחיים היהודיים תוססים". התייחסות זו לאופיה של העתונות, באה לידי ביטוי בבחירת נושאי מחקריו ואורך כתיבתם.

בעבודתו "ארץ-ישראל באספקלריה של העתונות העברית" ("ארשת", ב, תש"ך) מעלה קרסל חשיבותו של כינוס חומר זה לצרכי חקר ארץ-ישראל. לדעתו, משקפים הכתבות והמכתבים של יושבי הארץ אל עתוני חוץ-לארץ, את ההווי הארצישראלי, ואת למרות שהיו שזורים במליצות ובדברי תחנונים עקב הנסיבות.

בספרו "ראשית צעדי הרצל באספקלריה של העתונות העברית בגולה", מתוארת בצורה מרתקת ביותר ההיאבקות בהרצל, כפי שהשתקפה בשלושת העתונים העבריים בגולה: "המגיד", "המליץ" ו"הצפירה". אף כאן, באחת מהערותיו למאמר, מביע קרסל התייחסותו המוזכרת לעתונות כאל מקור היסטורי: "יש